

Lars Björne

Yttrandefriheten i Finland under 1920- och 1930-talen

Mats Kumlien har i sin artikel "Roller och regler. Om spektakel i rätts-historien" behandlat inskränkningar i yttrandefriheten och censuren på ett begränsat område, teaterkonsten, men han har samtidigt gett en översikt över yttrandefrihetens och censurens historia sedan den gustavianska tiden och fram till våra dagars Sverige. För en läsare i den gamla östra rikshalvan i kungariket Sverige är utgångspunkten gemensam, men redan efter det finska krigets slut och freden i Fredrikshamn i september 1809 har yttrandefrihetens historia i de gamla riksdelarna tidvis utvecklats i helt olika riktningar.

Enligt Kumlien kan de skyddsvärda objekten för censuren och därmed också inskränkningarna i yttrandefriheten "delas in i fem överlappande typer: landets säkerhet, de styrandes maktställning eller anseende, grundläggande religiösa värden, den officiella moralen (framför allt sexualmoralen) samt individers säkerhet, anseende eller hälsa".¹ I våra dagars nordiska länder med grundlagsskyddad yttrandefrihet har endast det första, landets säkerhet, och det sista skyddsobjektet, individens skydd, reell betydelse vid bestämmandet av yttrandefrihetens gränser, även om det åtminstone i Sverige och i Finland finns allt tydligare strävanden att inskränka yttrandefriheten även på andra områden i den s.k. politiska korrekthetens namn. De styrandes maktställning eller anseende är inte och kan inte vara ett skyddsobjekt i en fungerande demokrati, där politikererna måste tåla hård, och som de kan tycka, även orättvis kritik för sina göranden och låtanden. I denna artikel behandlar jag inskränkningarna i

¹ Kumlien, s. 5.

yttrandefriheten just på denna punkt i Finland under 1920- och 1930-talen, då landet levde i efterdyningarna av inbördeskriget 1918.

Det autonoma storfurstendömet Finland 1809–1917: yttrandefrihetens korta historia

Under nästan hela den så kallade autonomitiden rådde förhandscensur. Denna hade gamla anor sedan den svenska tiden med undantag av den kortlivade Tryckfrihetsförordningens giltighet 1766–1772. År 1809 var man endast tvungen att förnya administrationen av censuren. Dels ville man förhindra införandet och spridandet av olämplig utländsk litteratur, dels förhandsgranska de fåtaliga i Finland publicerade tryckalstren. År 1823 skärptes kontrollen av landets tidningar och tidskrifter, och Rysslands index över förbjudna skrifter utsträcktes att gälla även i Finland. Kejsardörets censurförordning 1828 utgjorde grunden för storfurstendömet nya motsvarande förordning 1829, som förblev i kraft ända till 1865. Censuren skärptes ytterligare på 1840-talet, och detta skedde delvis redan före det europeiska revolutionsåret 1848. Höjdpunkten nåddes med 1850 års s.k. språkförordning, som förbjöd publicerandet av all finskspråkig litteratur med undantag av andaktslitteratur och skrifter med ekonomiskt innehåll. En liberalisering inträdde dock så småningom redan under förra delen av 1850-talet. Redan 1854 fick de finskspråkiga tidningarna åter publicera utländska nyheter, och hela språkförordningen upphävdes 1860. Liberaliseringens höjdpunkt nåddes, då man på lantdagens initiativ på försök införde tryckfrihet år 1865.

Tryckfrihetsförordningen 1865 var en halvmesyr, som närmast stadfäste rådande praxis. Nytt var emellertid, att förhandscensuren helt avskaffades, men tidningsförläggarna måste betala en stor garantisumma, och tryckfrihetsbrott beivrades med höga böter, vid bristande medel med fängelse. Det bör därför betonas, att förhandscensur till och med kunde vara ett bättre alternativ än en begränsad tryckfrihet med åtal och stränga straff. Då följande lantdag kanske även därför vägrade att förlänga giltighetstiden för förordningen som sådan utan ändringar, återinfördes censuren utan lantdagens medverkan genom en kejsarlig förordning år 1867. Mot slutet av autonomitiden fick yttrandefriheten allt snävare villkor, i synnerhet under de s.k. ofärdsåren 1899–1917. Under det korta tövädret efter Rysslands nederlag 1905 i kriget mot Japan avskaffades förhandscensuren och man antog en lag angående yttrande-, församlings- och

föreningsfrihet. Lagen förblev dock en principdeklaration. Den följdes aldrig av närmare stadganden om de nya rättigheternas förverkligande och innehåll, eftersom förryskningspolitiken återupptogs med ny kraft redan år 1908. Då Finland blev självständigt 1917, hade landet aldrig upplevt en längre period med full yttrandefrihet, och bristen på en sådan tradition var tydligt märkbar i det politiska livet under självständighetens första årtionden.

Den tunga självständigheten 1917–1918

Februarirevolutionen i Ryssland ledde till att tsar Nikolaj II abdikerade och makten övertogs av den temporära regeringen, som upphävde alla förryskningsåtgärder från år 1890. Revolutionen kom som en överraskning, inte minst i Finland, och ännu långt fram på hösten var de finska ledande politikerna beredda att godkänna en försvar och utrikespolitiken omfattande union med Ryssland. Först bolsjevikernas kupp, Oktoberrevolutionen, ledde till att senaten, Finlands regering, och lantdagen med borgerlig majoritet ville upplösa alla band med Ryssland. Finland förklarade sig självständigt 6.12.1917.

Inrikespolitiskt blev läget allt mera spänt på sommaren 1917. Den 1916 valda lantdagen hade socialdemokratisk majoritet. Då denna lantdag i juli antog den s.k. Maktlagen, som överförde all makt till lantdagen själv, upplöste den temporära regeringen lantdagen och utlyste trots socialdemokraternas protester nyval, som ledde till borgerlig majoritet. Redan på hösten 1917 förberedde man sig på båda sidor på en väpnad konflikt och började grunda "vita" skyddskårer respektive röda garden. På kvällen 27.1.1918 inleddes den röda revolutionen i Helsingfors, och nästan samtidigt började skyddskåren i Österbotten avvärja de ryska trupperna och inleda stridshandlingar mot de röda garden.

Inbördeskriget i Finland januari–maj 1918 är ett av de blodigaste i europeisk historia. Trots att kriget varade endast drygt tre månader, var offrens antal över 36 000, dvs. omkring en procent av landets hela befolkning. De under själva krigshandlingarna stupades antal var förhållandevis litet, medan huvudparten av förlusterna berodde på den "vita terrorn", utan rättgång dödade "röda" på den förlorande sidan (över 7 000), samt de av svält och sjukdomar avlidna eller godtyckligt avlivade på fånglägren sommaren 1918 (över 11 600).

Det är något av en paradox, att Finland efter inbördeskriget fick ett demokratiskt statsskick. Dels berodde detta på, att man i det ryska storfur-

stendömet Finland i den s.k. autonomitidens slutskede 1899–1917 hade kämpat för folkstyrelse mot de autokratiska förryskningssträvandena och under Rysslands korta svaghetsperiod efter nederlaget i kriget mot Japan 1905 t.o.m. lyckats erhålla en på allmän och lika rösträtt, även för kvinnor, grundad lantdag. En övergång till en öppen diktatur var därför otänkbar även för den segrande vita sidan, och lantdagen sammanträdde omedelbart efter kriget, dock i stympat skick, eftersom nästan hälften av riksdagsmännen, så gott som alla socialdemokraterna, inte fick delta. Å andra sidan önskade den segrande sidan en stark regeringsmakt, då man ansåg, att den allmänna rösträtten hade medverkat till socialisternas starka ställning och i sista hand till inbördeskriget.

Man kan säga, att den segrande sidan endast motvilligt accepterade ett republikanskt och demokratiskt statsskick, och detta endast på grund av den förändrade utrikespolitiska situationen. Senaten i Vasa, den vita sidans regering, hade begärt och fått hjälp av tyska trupper under inbördeskriget. Samma regering hade med Tyskland ingått ett statsfördrag som gjorde Finland till ett tyskt protektorat med begränsad självständighet. Ännu i oktober 1918 valde den stympade lantdagen trots omfattande motstånd i synnerhet från agrarpartiets sida en tysk prins till Finlands kung. Redan en månad senare led emellertid tyskspolitiken skeppsbrott på grund av Tysklands nederlag i första världskriget. Den utrikespolitiska kursändringen och närmandet till den segrande ententen förutsatte republik och demokrati, vilket kom att prägla den nya grundlagen. En eftergift för högern var presidentens omfattande maktbefogenheter.

Trots att Finland enligt den nya regeringsformen var en demokrati, verkade inbördeskriget länge på det politiska livet.² Samtliga röda, den förlorende sidan, dömdes år 1918 i snabbrättegångar av tillfälliga statsförbrytelsesdomstolar, medan de för senare lands- eller högförrädisk verksamhet åtalade dömdes enligt Rättegångsbalken i någon av landets tre hovrätter. I dessa s.k. kommunisträttegångar dömdes under perioden 1919–1944 närmare fyra tusen personer till frihetsstraff. Då det gällde det i Moskva verkamma finska kommunistpartiets underjordiska verksamhet var tillämpandet av stadgandena i 1889 års Strafflag (SL) inte något problem. Från år 1920 övergick dock kommunisterna till taktiken att grunda öp-

² Den nedanstående texten bygger i huvudsak på Björne 1977, s. 220–250 och Björne 1980. En svenskspråkig översikt över de politiska rättegångarna i Åbo hovrätt finns i Björne, Lars, *Realism och skandinavisk realism. Den nordiska rättsvetenskapens historia. Del IV. 1911–1950*, Stockholm 2007, s. 497–507.

pet verksamma vänstersocialistiska partier, som deltog i riksdagsvalen och som mest (1922) fick 27 av 200 mandat. Dessa partier förbjöds med jämna mellanrum, och deras medlemmar dömdes för förberedelse till högförräderi (SL 11:4), trots att de endast deltagit i offentlig och i och för sig laglig verksamhet, såsom valarbete eller deltagande i riksdagens verksamhet eller endast för medlemskap i något av de socialistiska partierna eller t.o.m. i partiets ungdomsförbund eller idrottsförening. Hovrätternas schablonartade motivering var, att den förening, som den anklagade hade tillhört, var en fortsättning till en tidigare förbjuden förening eller i sista hand hade kontakter med kommunistpartiet i Moskva. Den anklagades personliga skuld avfärdades med att ange när han/hon varit medlem i en förening eller suttit i riksdagen. De återkommande partiförbuden och de talrika kommunisträttegångarna gör, att Finland närmast kan betecknas som en halvdemokrati under perioden. Under dessa förhållanden var det uppenbart, att begränsningar i yttrandefriheten låg nära till hands, då t.o.m. spridandet av kommunistiska skrifter ledde till domar för förberedelse till högförräderi.

Yttrandefrihet – men inte för alla

Den första ”socialistlagen” 1919–1930

Den nya grundlagen, Regeringsform för Finland 17.7.1919/94, stadfäste yttrandefriheten och förbjöd all censur: ”Finsk medborgare äger ordets frihet samt rättighet att genom tryck utgiva skrift eller bildlig framställning utan att hinder härför må i förväg läggas ...” (§ 10 mom. 1). Enligt moment 2 i samma paragraf gavs närmare stadganden om yttrandefrihetens utövande genom lag. Redan tidigare, 4.1.1919, hade man antagit en Tryckfrihetslag, som byggde på den ovan nämnda lagen om yttrandefrihet m.m. från år 1906.

Så långt var allt gott och väl. Samma dag som tryckfrihetslagen godkändes antog man emellertid också en lag om tillägg till Strafflagens 16 kapitel, SL 16:24, som kriminaliserade framförandet av uppenbart grundlösa uppgifter om bland annat landets regering.

24 §. (4.1.1919/1) Den som offentligen i folksamling framställer eller genom skrift eller annorledes utsprider uppenbart grundlösa uppgifter, vilka äro ägnade att nedsätta regeringen, folkrepresentationen eller dess utskott eller offentlig myndighet, eller att väcka missaktning för deras åtgärd eller för den lagliga samhällsordningen, eller att äventyra allmän ordning, straffes

med böter. // Åsyftade framställningen eller uppgiften väckande av sådan missaktning, som ovan är sagt, eller ock den allmänna ordningens äventyrande, vare straffet böter minst etthundra mark eller fängelse i högst ett år.

Godkännandet av "socialistlagen" visar, att man i den av de borgerliga partierna helt dominerade stympade lantdagen var mera intresserad av att bestraffa missbruk av tryckfriheten än av att ge de slagna röda en obegränsad yttrandefrihet. Det är naturligt att lantdagens fåtaliga socialdemokrater häftigt motsatte sig lagförslaget och krävde att det skulle förkastas. Även en del av det till den vita sidan hörande agrarpartiets riksdagsmän yttrade betänkligheter, och en av partiets ledande representeranter Juho Niukkanen förenade sig med socialdemokraternas förslag att förkasta lagen.³ Enligt Niukkanen skulle lagen leda till att varje landsortspolis skulle komma att framlägga sin personliga uppfattning om alla möten och tal, och domstolarna skulle döma enligt denna åsikt, dvs. detta system skulle vara detsamma som under den ryska polisens tid.⁴

Stadgandet kriminaliserade framförandet av uppenbart grundlösa faktauppgifter, och tidens ledande straffrättsvetenskapsman i Finland, den tidigare professorn i straffrätt och från 1923 justitieråd, alltså medlem av Högsta domstolen, Allan Serlachius framhöll, att bestämmelsen kriminaliserade framförandet av oriktiga fakta, men inte gällde värdeomdömen och åsikter. Som ett exempel på ett sådant felaktigt omdöme nämnde han påståendet "Högsta domstolen faller klassdomar". Serlachius medgav, att det inte alltid var lätt att avgöra, om ett nedsättande uttalande innehöll ett faktapåstående eller en åsikt, varvid man måste beakta innehållet och inte formen. I oklara fall måste man följa regeln "in dubio mitius" (vid tvivel det för den åtalade mildare alternativet). Serlachius framhöll dock, att stadgandet just på grund av detta skäl var bristfälligt.⁵

Rättspraxis på 1920-talet

Jag har i min doktorsavhandling 1977 även undersökt Åbo hovrätts praxis, som byggde på SL 16:24, och begränsar här min översikt till dessa mål. I motsats till hög- och landsförräderimålen behandlades brotten

³ Valtiopäivät 1918, Pöytäkirjat, s. 214 f.

⁴ Valtiopäivät 1918, Pöytäkirjat, s. 156.

⁵ Serlachius, s. 352 f.

mot SL 16:24 i normal ordning med underrätterna, rådstuvu- och häradsrätterna, som första instans.

Benämningen "socialistlagen" visade sig vara berättigad, då av Åbo hovrätts 80 fällande utslag enligt denna paragraf samtliga, med undantag av två osäkra fall, riktade sig mot vänstern, både socialdemokrater och socialister/kommunister. Även de frikända hörde till vänstern, vilket visar på en ensidig praxis vid väckandet av åtal. De första åtalen väcktes redan 1919, då bl.a. det socialdemokratiska partiets ordförande Väinö Tanner dömdes för partiets för riksdagsvalen tryckta valmanifest "Sorron yöstä nouskaa" (ur inledningsorden i Internationalen: ung. Res er upp ur förtryckets natt).

Referatet av rättspraxis rörande SL 16:24 måste här koncentrera sig på två frågor: vem eller vad skyddades för förtal, och hur konstaterade domstolarna att en uppgift var "uppenbart grundlös"?

Under förhållandena efter inbördeskriget var det naturligt, att vänsterns bitterhet främst riktade sig mot ordnings- och rättsapparaten. Åtalade fälldes för missaktning av bl.a. myndigheterna i domstolarna, fängvårdsstyrelsen, Detektiva Centralpolisen och Ekenäs tvångsarbetsinrättning, som var främst avsedd för politiska fångar. Av lagens ordalydelse kunde man inte avgöra, om dess skyddsobjekt endast var den samtida sittande regeringen och myndigheter, eller om man också kunde döma personer, som yttrat någonting om tidigare regeringar eller offentliga myndigheter. Domstolarna godkände utan tvekan den sistnämnda tolkningen. Bland de dömda fanns personer, som hade kritiserat den redan avgångna regeringen eller 1918 års vita armé. Naturligtvis skyddade man däremot inte den ryska tidens regeringar eller myndigheter.

I rättspraxis avstod man redan under förra delen av 1920-talet att kräva de framförda uppgifternas grundlöshet som förutsättning för straffbarheten. För en fällande dom räckte det, att en tidningsartikel ansågs "till sin hela allmänna ton vara sådan", att den var ägnad att väcka förakt för regeringen och det lagliga samhällsskicket, att en publicerad bild av utan dom avrättade kvinnliga rödgardister 1918 hade en sådan inverkan, att man hade påstått att de rödas motiv i inbördeskriget hade varit ädlare än de vitas eller att man framställt uppgifter med ett förvrängande och hemlighållande av fakta. Det är därmed klart, att även åsikter och värdeomdömen var straffbara. Därtill kunde både åtalet och den fällande domen grunda sig på framförandet av uppenbart riktiga uppgifter. Det är inte förvånande, att även domstolarna omfattade 'den officiella sanningen' om inbördeskriget, och ansåg, att påståenden om den vita terrorn

vara uppenbart oriktiga. Även om man vid denna tidpunkt kunde vara av olika åsikter om den vita terrorn, kan man också hitta rättsfall, i vilka domskälen, enligt vilka de framförda uppgifterna var grundlösa, är helt obegripliga. Åbo hovrätt dömde en av ledarna för Finlands Socialistiska Arbetarparti till frihetsstraff, därför att denne i sitt tal på ett arbetarmöte hade påstått, att arbetarrörelsens anhängare hade satts i fängelse endast därför, att de försökt grunda ett nytt arbetarparti. Hovrätten hade själv ett par år tidigare dömt partiets grundare endast på grund av det konstituerande mötet. Samma utslag innehöll även drag av ofrivillig komik, då den åtalade dömdes till fängelse även därför, att han i sitt tal på det nämnda arbetarmötet hade framfört den grundlösa uppgiften, att talarna på olika arbetarmöten hade dömts till fängelsestraff. Även teaterpjäser utsattes för annan än konstnärlig kritik. Tammerfors Skoarbetares amatörteater hade framfört en pjäs "Voitetut sankarit" (de besegrade hjältarna) om de röda fångarna efter inbördeskriget, och pjäsens författare, regissör och skådespelare dömdes både enligt SL 16:24 och dessutom för lovordande av brott enligt SL 16:8,2, även detta ett nytt stadgande från år 1919.

Rättspraxis vid tillämpandet av SL 16:24 följde samma linje som man även använde i kommunisträttegångarna. Lagstadgandena tolkades utvidgande, och redan i mitten av 1920-talet hade domskälen helt lösgjort sig från lagens ordalydelse.

Den andra "socialistlagen" 1930–1939

Trots att rättspraxis redan på 1920-talet hade varit betydligt strängare än vad ordalydelsen i SL 16:24 enligt normala lagtolkningsregler förutsatte, började man på sommaren 1930 under den fascistoida Lapporörelsens blomstringstid genom en lagändring utvidga lagstadgandets tillämpningsområde. I regeringens proposition nämndes visserligen inte kommunisternas verksamhet, men i riksdagen ansåg man det vara självklart, att lagen var riktad mot kommunisterna.⁶ Regeringen konstaterade i sin motivering bara, att kravet på straffbarhetens begränsning till spridandet av uppenbart grundlösa uppgifter hade visat sig vara för snävt, eftersom den i paragrafen nämnda skadliga verkan kunde uppnås även på andra sätt. Propositionen innehöll även ändringar i Tryckfrihetslagen, så att en tryckskrift med brottsligt innehåll kunde dömas förbruten, perio-

⁶ Valtiopäivät 1930, Pöytäkirjat, s. 1032 f.

disk tryckskrift, som innehöll brott mot bl.a. SL 16:24, kunde ”genom domstols utslag indragas för en tid av högst ett år”, och indragningen skulle ”anses gälla även annan tryckskrift, som utgives för att ersätta den indragna tryckskriften” (37 §).⁷ Den sistnämnda bestämmelsen kunde tolkas så, att man kände till den fars som indragningsmakten i Sverige under Karl Johans tid hade blivit. Trots socialdemokraternas motstånd godkändes lagförslaget av riksdagen och det nya lagstadgandet löd:

24 §. (31.7. 1930/273) Den som offentligen i folksamling framställer eller genom skrift eller annorledes utsprider grundlösa uppgifter, vilka äro ägnade att nedsätta regeringen, folkrepresentationen eller dess utskott eller offentlig myndighet, eller att väcka missaktning för deras åtgärd eller för den lagliga samhällsordningen, eller att äventyra allmän ordning, straffes med böter. Lag samma vare, där någon genom hemlighållande av väsentliga omständigheter eller eljest genom förvrängning eller med användande av kränkande eller nedsättande uttryck eller framställning på förenämnda sätt framställer eller sprider uppgifter eller uttalanden, vilka äro ägnade att åstadkomma sådan verkan som ovan är sagt. // Åsyftade framställningen eller uppgiften väckande av sådan missaktning, som ovan är sagt, eller också den allmänna ordningens äventyrande, vare straffet böter eller fängelse i högst ett år.

Även denna gång var man inte heller inom högern helt nöjd med det nya stadgandet. I synnerhet den helt nya senare meningen i paragrafens 1. moment förorsakade betänkligheter, denna gång bland Svenska folkpartiets riksdagsledamöter, och även en finsk riksdagsman medgav, att lagförslaget innehöll större inskränkningar i yttrandefriheten än vad som var fallet i andra västerländska lagstiftningar. De svenskspråkiga riksdagsledamöterna Ernst Estlander, Georg Schauman och Rafael Colliander, som motsatte sig lagförslaget, konstaterade, att den nya SL 16:24 inte hade någonting att göra med kampen mot kommunismen, utan att den tvärtom var ett allvarligt hot mot hela tidningspressen.⁸ I sin mot lagutskottets utlåtande anmälda reservation konstaterade socialdemokraterna, att tillägget i 24 § skulle försvåra även en saklig och välmotiverad kritik,⁹ och en riksdagsledamot gick så långt, att han karakteriserade sitt i lagförslagets tredje riksdagsbehandling hållna anförande som ett begravnings-

⁷ Hallituksen esitys n:o 56 vuoden 1930 valtiopäiville, Asiakirjat I–II.

⁸ Valtiopäivät 1930, Pöytäkirjat, s. 1087 f. och s. 1092 ff.

⁹ Se not 7.

tal vid den döda yttrandefrihetens bår. Han konstaterade samtidigt, att landets medborgare inte längre var lika inför lagen, eftersom man inom extremhögern kunde framföra vilka yttranden som helst, utan att myndigheterna grep in.¹⁰ Det är ett anmärkningsvärt faktum, att man i riksdagen tydligen inte hade kunskap om 1920-talets rättspraxis, som hade gått lika långt som den nya 24 §.

Även om den förnyade paragrafen innehöll ett omnämnande av grundlösa uppgifter, betydde 1. momentets nya, senare mening, att man kunde gripa in mot all form av samhällskritik. Lögonenfallande är uttrycket ”genom hemlighållande av väsentliga omständigheter eller eljest genom förvrängning”, som man i liknande form kan hitta redan i ett Åbo hovrätts utslag år 1922 (se ovan). Trots att man gått mycket långt i inskränkandet av yttrandefriheten, räckte detta inte för 1930-talets lagstiftare, utan paragrafen ersattes år 1934 interimistiskt med en Lag om förhindrande av för stat och samhälle skadlig uppvigling, här: Uppviglingslagen, som var i kraft till slutet av år 1936.

Rättspraxis enligt den nya SL 16:24

På grund av en allt strängare rättspraxis på 1920-talet fick 1930 års lagändring ringa betydelse, och även målens antal förblev i stort sett oförändrat. Det nya var, att medan rättegångarna på 1920-talet hade riktat sig som gott som uteslutande mot vänsteranhängare, så väcktes åtal på 1930-talet mera opartiskt mot företrädare för olika politiska riktningar, då vänstern försvagats och extremhögern kraftigt förstärkts. Även om också de frikända var ganska jämnt fördelade på partifältets ytterflyglar, visar domskälen en större förståelse för högersinnade anklagade. Då de gällde dessa, ansåg domstolarna ofta, att den under åtal ställda skriften inte innehöll någonting brottsligt, medan de till vänstern hörande åtalade kunde frikännas på den grund, att de inte av en eller annan anledning var ansvariga för den i och för sig brottsliga skriften. Den dömdes politiska övertygelse inverkade även på straffet, som enligt SL 16:24 var böter eller fängelse i högst ett år. Majoriteten av kommunisterna och socialisterna dömdes till fängelse, socialdemokraterna klarade sig oftast med böter, även om också frihetsstraff användes, medan de högersinnade inte behövde vara rädda att förlora sin frihet.

¹⁰ Valtiopäivät 1930, Pöytäkirjat, s. 1088 f.

Några utslag på 1930-talet visar, hur man försvårade i synnerhet den socialdemokratiska tidningspressens verksamhet. Den ansvarige redaktören för partiets huvudorgan Suomen sosiaalidemokraatti dömdes för spridandet av sådana ogrundade uppgifter, ”om vars riktighet man inte skaffat sig tillförlitlig utredning före deras publicerande”. Den ansvarige redaktören för en socialdemokratisk lokaltidning dömdes för spridandet av grundlösa uppgifter, då man citerat en artikel i den i Stockholm utkommande tidningen Arbetaren. Enligt artikeln hade en man mördats i fängelset, där behandlingen varit sådan, att han dött bakom galler. Den dömdes skuld motiverades med påståendet, att han ”såsom i Finland boende och därför kännande härvarande förhållanden måste ha förstått, att sådana händelser var omöjliga i Finland” – ett föga övertygande argument åtminstone för den del av befolkningen, som hade 1918 års fånglägerkatastrof i färskt minne. Å andra sidan var det efter lagändringen 1930 likgiltigt, om de uttalanden, som var föremål för åtal, var grundlösa eller inte.

Uppviglingslagen 1934–1936

Botten nåddes under Uppviglingslagens giltighetstid, då det enda som återstod av yttrandefriheten var avsaknaden av förhandscensur. I regeringens proposition till riksdagen¹¹ framhölls det att de kommunistiska talarna visserligen hade försvunnit, men att det i offentligheten fortfarande framställdes nedrivande kritik, enligt vilken landets förhållanden var sämre än vad de i verkligheten var, och därigenom underblåste hat och omotiverad bitterhet mellan samhällsklasserna. En ny lag mot en sådan uppvigling var nödvändig, och regeringen nämnde också det möjliga införandet av en direkt censur genom grundandet av en journalistkammar med obligatoriskt medlemskap och disciplinär makt över medlemmarna. Det var också nödvändigt att skärpa straffen, då domstolarna nöjt sig med att utdöma bötesstraff vid offentligt missbruk av yttrandefriheten. Lagen godkändes slutligen enhälligt.¹² I lagutskottet hade man diskuterat, om lagen krävde ett stiftande i grundlagsordning,¹³ men diskussionen gällde närmast de skärpta bestämmelserna om kvarstad och indragning av tidningar och tidskrifter.

¹¹ Hallituksen esitys n:o 7 vuoden 1934 valtiopäiville, Asiakirjat I.

¹² Valtiopäivät 1934, Pöytäkirjat I, s. 941.

¹³ Hallituksen esitys n:o 7 vuoden 1934 valtiopäiville, Asiakirjat I.

1 §. (14.4.1934/155) Var, som offentligen i folksamling framställer eller genom tryckskrift eller annorledes utsprider grundlösa uppgifter eller med hemlighållande av väsentliga omständigheter eller eljest genom förvrängning eller med användande av kränkande eller nedsättande uttryck eller framställningssätt framställer eller sprider uppgifter eller uttalanden, vilka äro ägnade att nedsätta riksdagen, regeringen, offentlig myndighet eller gällande stats- och samhällsordning eller att grovt kränka religiösa eller sedliga grundsatser eller att nedsätta nationella minnen, dömes till minst femtio dagsböter eller fängelse i högst två år. Lag samma vare, där någon på förutnämnt sätt framställer eller utsprider uttalanden eller uppgifter, vilka äro ägnade att skada Finlands förhållande till utländska makter eller att, genom allmänhetens förvillande eller förledande, äventyra allmän ordning eller väcka oro bland allmänheten. // Åsyftade framställningen, uttalandet eller uppgiften åstadkommande av sådan verkan, som i 1 momentet är sagt, vare straffet fängelse i minst tre månader.

De nya skyddsobjekten var alltså religiösa och sedliga grundsatser samt nationella minnen. Vidare kriminaliserades framförandet av uppgifter och åsikter, som var ägnade att skada Finlands förhållande till främmande makter – ett förebud för en ny, bestående lagstiftning efter andra världskriget. Slutligen var det också förbjudet att väcka oro bland publiken. Dessutom skärptes straffsatserna betydligt jämfört med SL 16:24. Det är förvånande, att diskussionen under riksdagsbehandlingen var tämligen lam. En representant för det finska fascistpartiet Isänmaallinen Kansanliike, IKL (fosterländska folkrörelsen), som var en efterträdare till den efter Mäntsäläupproret 1932 upplösta Lapporörelsen, påstod att lagen främst riktade sig mot hans parti, och att den redan i offentligheten hade kallats Lex IKL.¹⁴ En socialdemokratisk riksdagsledamot på partiets vänsterflygel Karl Harald Wiik nämnde ironiskt, att regeringen kanske efter lagens ikraftträdande kunde publicera en förteckning över de i lagen skyddade nationella minnena, och att varje ny regering borde uppdatera förteckningen, då som bekant, uppfattningen om de nationella minnena förändrades med tiden.¹⁵

¹⁴ Valtiopäivät 1934, Pöytäkirjat I, s. 81.

¹⁵ Valtiopäivät 1934, Pöytäkirjat I, s. 88.

Uppviglingslagen i rättspraxis

Under Uppviglingslagens korta giltighetstid 14.4.1934–31.12.1936 var SL 16:24 tillfälligt satt ur kraft, och man tillämpade Uppviglingslagens 1 § på dessa yttrandefrihetsbrott. Riksdagsmannens ovan nämnda påstående, att lagen främst riktade sig mot IKL, visade sig vara grundlöst, då av Åbo hovrätts 26 fällande utslag jämnt hälften, tretton, riktade sig mot anhängarna av detta parti eller partiet närstående kretsar. Åtta domar riktade sig mot vänstern, av de dömda var tre möjligen kommunister. De övriga dömda utgjorde ett heterogent sällskap, man kan dock särskilt nämna den kände pacifisten, fil. dr Felix Iversen.

Av de nya skyddsobjekten enligt Uppviglingslagen nämndes i Åbo hovrätts rättspraxis varken religiösa eller sedliga grundsatser. Det allmännaste domskälet i de fällande domarna (nio fall) var, att de åtalade genom sina yttranden hade skadat Finlands förhållande till främmande makt. Samtliga utom två fall gällde representanter för den yttersta högern, vilka hade skadat Finlands förhållande till Sovjetunionen, de skandinaviska länderna eller Estland. Iversen dömdes för att ha skadat förhållandet till Tyskland, då han i en artikel i fredsvännernas tidskrift *Rauha* (Fred) hade kallat Hitler, Göring och Goebbels en våldets och omoralens ohysade trio och betecknat dem som brutala mordbrännare och verkställare av blodbad. Iversen kom undan med ett bötesstraff, trots att han samtidigt dömdes enligt SL 14:2 för ärekränkning emot vänskaplig stats överhuvud.

Tre fällande domar gällde nedsättandet av nationella minnen. Den brokiga samlingen skyddsobjekt bestod av jägarrörelsen, dvs. de unga män som under världskriget gått över till fienden genom att resa till Tyskland och där skaffa sig militärutbildning, självständighetsdagen, som skändats i ett festtal genom påståendet, att arbetarna hade viktigare göromål än att fira alla möjliga småfester, och slutligen nationalskalden Johan Ludvig Runebergs diktsamling ”Fänrik Ståls sägner”, som parodierats på en ofentlig nöjestillställning.

Sammanfattning och konklusioner

Ovanstående översikt visar, att tryckfriheten i Finland var hela tiden hotad, tidvis så gott som upphävd under perioden mellan inbördeskriget och vinterkriget, trots att yttrandefriheten åtnjöt grundlagens skydd. Hur var det då möjligt att yttrandefriheten måste fungera under så snäva villkor, då det demokratiska statsskicket bevarades och inte ens var hotat,

med undantag av åren 1930–1932. Inskränkningarna i yttrandefriheten verkar inte ens ha varit beroende av inrikes- eller utrikespolitiska kriser, då Uppviglingslagen antogs vid en tidpunkt, då det inrikespolitiska läget hade stabiliserats, och Finlands utrikespolitiska läge inte var oro-väckande. Man vågar anta, att den främsta orsaken till yttrandefrihetens trängda läge var den så gott som fullständiga avsaknaden av en yttrandefrihetstradition i Finland. Utvecklingen i Sverige ledde till en ökande yttrandefrihet redan efter den oegentligt som en revolution betecknade statskuppen 1809, och enligt den sena frihetstidens tradition var Tryckfrihetsförordningarna 1810 och 1812 av grundlags natur. Trots att tryckfrihetsåtalet var talrika under Karl Johans regeringstid, stadfästes i det svenska samhället så småningom uppfattningen, att yttrandefriheten var en naturlig rättighet för alla medborgare.

I Finland gick utvecklingen efter 1809 i rakt motsatt riktning. Yttrandefriheten, liksom självständigheten, kom som en överraskning åren 1917 och 1918, och trots att man var ense om, att censurförhållandena under autonomitiden hade varit av ondo, så hade en styrd opinionsbildning blivit en tradition i samhället. Alla partier var beredda att svära i yttrandefrihetens namn, men man ansåg samtidigt, att denna frihet endast gällde den egna gruppen. Särskilt inom högerkretsarna ansåg man, att allt ifrågasättande av *deras* sanning var ett missbruk av yttrandefriheten, en i autoritära stater inte ovanlig tolkning. Denna inställning var i synnerhet framträdande inom den extrema högern. Fascistpartiet IKL krävde på 1930-talet högljutt fullständig yttrandefrihet för sina åsikter, medan man samtidigt ivrigt fordrade ett fullständigt förbud för den röda, marxistiska, nedrivande uppviglingen. Det bör framhållas, att detta krav inte gällde den vid denna tid redan helt olagliga kommunismen, utan syftade på den socialdemokratiska opinionsbildningen. Den negativa inställningen till yttrandefriheten var dock inte förbehållen extremhögern och -vänstern. Den i en västerländsk demokrati under fredstid enastående Uppviglingslagen hade en regering ledd av det enligt egen uppfattning liberala Framstegspartiet som upphovsman. Socialdemokraterna och en del av Svenska folkpartiets representanter stred på 1930-talet på yttrandefrihetens sista barrikader, men tidens anda påverkade även dem. Också socialdemokraterna var beredda att godkänna Uppviglingslagen, om denna hade varit i kraft endast till slutet av 1935, och de motsatte sig slutligen inte lagen i dess ursprungliga form. Orsaken var tydligen den allmänna uppfattningen, att lagen främst riktade sig mot IKL.

Yttrandefriheten var dock en i Regeringsformen medborgarna garanterad rättighet, och den kunde inte åsidosättas utan diskussioner och protester. I Finland har man under självständighetstiden motiverat inskränkningar i yttrandefriheten på två sätt: man har antingen hänvisat till utrikespolitikens krav eller till folkets enighet. Utrikespolitiska hänsyn har använts närmast efter andra världskriget, medan skyddandet av folkets enighet var det allmännaste argumentet på 1920- och 1930-talen.

Frammanandet av enigheten torde ha uppstått redan under 'ofärdsåren', förtrycksperioderna i autonomitidens slutskede, då partisplittringen försvårade motståndet mot förryskningssträvandena. Samtidigt blev språkstriden allt häftigare och arbetarrörelsen allt starkare. Den svenskspråkige författaren Bertel Gripenbergs novell "En dröm om folkviljan" (1907), i vilken han förutspådde ett inbördeskrig mellan det gammalfinska partiet och socialisterna på den ena sidan och de svenskspråkiga på den andra, visar inställningen i vissa kretsar. Gripenbergs dystopi blev verklighet år 1918, men med något annorlunda frontlinjer; språkstriden glömdes temporärt på grund av andra, viktigare gemensamma mål. Det självständiga Finland var dock inrikespolitiskt djupt splittrat.

På grund av de här skisserade förhållandena hade den svenske 1700-talsförfattaren Jacob Wallenbergs konstaterande "Parti är fria staters liv" ingen möjlighet att vinna genklang i Finland. Ett skämtsamt, ofta upprepat uttryck är, att Finland är ett så litet land, att det ryms endast en sanning åt gången i det. Detta påstående kan anses även karakterisera det politiska klimatet under tiden mellan inbördeskriget och vinterkriget. I vida kretsar ville man inte se någonting positivt i flerpartisystemet. Fascismen med sitt krav på nationell enhet hade därför goda förutsättningar att få anslutning i Finland. Uppkomsten av Lapporörelsen skedde i den nationella enighetens tecken. Det kan nämnas, att vissa kretsar inom rörelsen till och med planerade att få socialdemokraten Väinö Tanner till diktator. Samtidigt uppmanade man kommunistiska arbetare att förkasta sin kommunistiska ideologi och ansluta sig till rörelsen. Det är klart, att rörelsens enhetssträvanden på dess egna villkor var dömda att misslyckas. Då Lapporörelsen radikaliserades, tog även stora borgerliga kretsar avstånd från den. Lapporörelsens arvinge IKL hade dock fortfarande i sitt program kravet på avskaffandet av partibundenheten, som splittrade landet, trots att IKL själv blivit ett parti bland andra partier.

Då man på 1930-talet betonade den nationella enigheten, vände sig detta även mot IKL. Enighet och enhet var dock omöjliga att uppnå, och man fick ty sig till ett surrogat: yttrandefrihetens begränsande, vilket

dolde meningsskiljaktigheterna. Då extremvänstern hade tystats, märkte man plötsligt, att det fortfarande existerade splittrande och nedrivande kritik i samhället. Svaret var Uppviglingslagen, med vilken man skyddade bl.a. nationella minnen och moraliska värderingar.

Hans Petter Graver har i sin nyligen utkomna, tankeväckande bok "Judges Against Justice" undersökt domarkårens inställning till rättsstatens idé och individens rättigheter, då nya makthavare har omvandlat staten i autoritär riktning och utfärdat nya lagar, som strider mot centrala rättsprinciper, och dessutom har utövat lagstridigt våld mot sina motståndare. Graver har som exempel använt det nationalsocialistiska Tyskland 1933–1945, rättsskipningen i de av tyskarna ockuperade länderna 1940–1945, apartheidregimens Sydafrika samt militärdiktaturerna i Argentina, Brasilien och Chile på 1970- och 1980-talen. Gravers slutsatser är deprimerande: med få, men dock remarkabla undantag har domstolarna anpassat sig till den nya regimen, utan invändning tillämpat mot klara rättsprinciper stridande "lagar" och nekat att ge offren för statligt våld rättsskydd. I vissa fall, särskilt i Tyskland från år 1933, t.o.m. ivrade domstolarna att tolka den nya lagstiftningen i enlighet med den nazistiska ideologin långt utöver det som själva lagtexten gav anledning till.¹⁶

De finska domstolarna kan inte jämföras med domstolarna under de ovan nämnda autoritära regimerna. Finska domstolar dömde efter en lagstiftning, som antagits av lant-/riksdagen i grundlagsenlig väg. Trots detta hade vissa lagar präglats av inbördeskriget och de politiska motsättningarna. Yttrandefriheten hörde nog till den grundlagsstadgade demokratins rättigheter, men SL 16:24 betydde redan i sin ursprungliga form en betydande inskränkning i yttrandefriheten, då man i en demokrati också måste ha rätt att framlägga även avsiktligt felaktiga uppgifter om regeringen och myndigheterna. Felaktiga påståenden bör rättas genom en fri och öppen diskussion, inte genom godtyckliga åtal och domar. Domstolarna i Finland har fortfarande inte i praktiken och har aldrig haft någon rätt att tolka lagars grundlagsenlighet, men då SL 16:24 klart inskränkte den i grundlagen skyddade yttrandefriheten, borde stadgandet som ett undantag enligt allmänt omfattade lagtolkningsregler ha tolkats snävt. Såsom ovan har visats, var detta dock inte fallet. Det diametralt motsatta var praxis: domstolarna både tolkade stadgandet utvidgande och i vissa fall helt negligerade *nulla poena sine lege*-principen, med andra ord de åsidosatte straffrättens centrala regler.

¹⁶ Graver, s. 53–88.

På samma sätt som i de egentliga politiska rättegångarna mot å ena sidan socialister och kommunister, å den andra upprorsmännen från Mäntsälä visade domstolarna en betydligt större förståelse för högers representanter. Vid sidan av den åtalades politiska åsikter verkar även dennes sociala ställning ha påverkat straffutmätningen. Det var inte endast fil. dr Iversen, som fick ett milt straff. Väinö Tanner, som var utbildad jurist och direktör för det stora kooperativa handelsföretaget Elanto, klarade sig med böter för socialdemokraternas valmanifest, medan många arbetare, som endast hade spridit manifestet, dömdes till fängelse. Graver har visat, att politisk eller social samhörighet med de makthavande minskar domarnas motståndskraft och deras benägenhet att försvara rättsstatens idé.¹⁷

Trots att de finska domarna inte utsattes för något yttre tryck eller riskerade repressalier, motsvarade deras verksamhet inte rättsstatens krav, inte ens då det gällde de här behandlade yttrandefrihetsmålen. Favoriserandet av åtalade med högersympatier och användandet av i brottmål förbjuden utvidgande lagtolkning samt t.o.m. negligierandet av *nulla poena sine lege*-principen visar, att de finska domstolarna inte var opartiska, utan att de var ”vita” domstolar.

Källförteckning

Björne, Lars, Sananvapaus 1920- ja 1930-luvulla (Yttrandefriheten på 1920- och 1930-talet), i Pirkko Leino-Kaukiainen (red.), Sensuuri ja sananvapaus Suomessa (Censuren och yttrandefriheten i Finland), Helsinki 1980, s. 122–131.

Björne, Lars, ”... syihin ja lakiin eikä mielivaltaan ...” Tutkimus Turun hovioikeuden poliittisista oikeudenkäynneistä vuosina 1918–1939 (”... på skäl och lag och ej på godtycke ...” En undersökning om de politiska rättegångarna i Åbo hovrätt åren 1918–1939), Vammala 1977.

Graver, Hans Petter, Judges Against Justice. On Judges When the Rule of Law is Under Attack, Berlin Heidelberg 2015.

Hallituksen esitys n:o 56 vuoden 1930 valtiopäiville (Regeringens proposition nr 56 till 1930 års riksdag), Asiakirjat (Handlingar) I–II.

Hallituksen esitys n:o 7 vuoden 1934 valtiopäiville (Regeringens proposition nr 7 till 1934 års riksdag), Asiakirjat (Handlingar) I.

¹⁷ Se Graver, passim och s. 239 ff.

Kumlien, Mats, Roller och regler. Om spektakel i rättshistorien, i Mats Kumlien och Kjell Å Modéer (red.), Rätt och drama. Text och kontext, Lund 2004, s. 5–38.

Serlachius, Allan, Suomen rikosoikeuden oppikirja (Lärobok i finsk straffrätt), II, Helsinki 1924–1926.

Valtiopäivät, Pöytäkirjat (Lant-, Riksdagen, Protokoll) 1918, 1930, 1934.